

فهرستواره

فرهنگ های اصطلاحات فلسفه و کلام در حوزه اسلامی

محمد نوری

چکیده

زبان هر علم اساس و شالوده فرهنگ علم است. مباحث مربوط به زبان محاوره‌ای که در جامعه‌شناسی زبان، فلسفه زبان، هرمنوتیک، باستان‌شناسی و تاریخ زبان و زیست‌شناسی زبان مطرح است، کم و بیش در زبان هر علم قابل طرح و گفتگو است. بالتذکی و تعامل و تعاطی یا عدم پیشرفت هر علم در زبان آن علم نمودار است.

بهرحال فلسفه و کلام و بطور کلی علوم عقلی اسلامی با بکارگیری واژگان خاص موجود در نصوص اسلامی و هم‌آرایی آنها با اصطلاحات وارداتی از فلسفه‌های یونان، روم و ایران باستان به تأسیس دستگاه ویژه اصطلاحی و واژگانی تخصصی پرداختند که با گذشت اعصار به خصوص در عصر جدید تطوراتی داشته است.

برای پویایی فرهنگ عقلی اسلام در مقابل نظام‌های رقیب موجود، بررسی دستگاه زبانی این فرهنگ اجتناب‌ناپذیر است. فهرستواره موجود در صدد ارائه فهرستی از منابع اولیه در حدّ و اندازه یک مقاله وابسته نه بطور مستوفی برای تمهید مطالعه مذکور است.

۱. دانش اصطلاحات فلسفی Philosophical Terminology و معجم نگاری اصطلاحات فلسفه Philosophical Lexicography در فرهنگ اسلامی دارای پیشینه در قرن چهارم قمری (دهم میلادی) است. با پیشرفت و رشد دانشهای مختلف از جمله علوم عقلی در قلمرو اسلامی و شکوفایی آنها، نیاز به ثبت و ضبط اصطلاحات پدید آمد.^۱ ابومنصور حسین بن نوح بخاری در اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم قمری کتاب «التنویر» را در اصطلاحات پزشکی تألیف کرد. موفق‌الدین ابومنصور علی الهروی مشهور به امام هروی کتابی با عنوان «الابنیه عن حقایق الادویه» در اصطلاحات داروشناسی نوشت. «الحدود و الرسوم» را کندی و «الحدود» را ابن سینا در اصطلاحات فلسفی تدوین کردند.

فرهنگ نگاری اصطلاحات در دوره معاصر خیزش مجددی یافت و در علوم مختلف در کشورهای اسلامی معجم‌هایی منتشر شد. در ایران می‌توان از ترمینولوژی حقوق از محمد جعفر جعفری لنگرودی، فرهنگ ادبیات فارسی از زهرا خانلری، فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی از احمد آرام، فرهنگ اصطلاحات منطقی از محمد خوانساری، فرهنگ علوم اجتماعی ترجمه باقر ساروخانی و فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی از ماری بریجانیان نام برد.

۲. دانشمندان هر علم برای بیان مفاهیم، اصطلاحاتی را به کار می‌برند. یعنی واژه‌هایی را از عرف عام اقتباس کرده و در عرف متداول خودشان در معنای مورد نظر به کار می‌گیرند. باگذشت زمان و انبوه شدن اصطلاح‌ها و انتقال آنها به نسل‌های بعدی و ایجاد زبان مشترک بین جامعه عالمان یک علم، نیاز به نگارش و تدوین اصطلاح‌نامه (فرهنگ اصطلاحات یا معجم اصطلاحات) پدید آمد.

آقای جمیل صلیبا نیازمندی به اصطلاحات را چنین تشریح کرده است: مقصود اصلی و هدف نهایی نویسنده و خواننده، تفهیم و تفهیم است. حال اگر معانی الفاظ در نظر گوینده چیزی و در نظر شنونده چیز دیگری باشد، تفهیم و تفهیم چگونه ممکن است؟ بنابراین بر دانشمندان است که در مورد معانی الفاظ اتفاق نظر داشته باشند. کلمه‌ها در واقع قلعه و سنگر معانی است و تثبیت اصطلاحات علمی، سنگ پایه ساختمان علم است، حال اگر این ساختمان بر روی یک پایه لرزان بنا شود به هدفی که مقصود اصلی ساختمان بوده است نمی‌رسد.^۲

درک مطالب یک دانش از طریق واژگان خاص آن علم است. اگر آن واژگان چهار چوبهای

۱- اخذت العربية خلال اربعة قرون كاملة تتلقى زادا من المصطلحات في كافة جوانب العلم و الادارة و الحكم و السياسة مستجيبة لهذا التطور العلمي و الحضاري الذي اخذ العرب باسبابه بعد الفتح، و من ثم تعدت المصطلحات و تنوعت و تضخمت (مقدمة لدراسة التراث المعجمي العربي، حلمي خليل، ص ۳۹۹).

۲- فرهنگ فلسفی، جمیل صلیبا، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، ص ۱۴.

معنایی نداشته باشد، فرایند آموزش برای شاگرد و استاد بسیار مشکل خواهد شد. این مشکل در ترجمه نیز وجود دارد. مترجمان بر اساس عرف یک دانش و شناختی که از معانی اصطلاحات دارند به ترجمه می‌پردازند، لذا مترجمان حق ندارند بدون در نظر گرفتن ضوابط علمی و عرف علمی یا با وام ستانی از معانی عرف دیگر علوم که در تعارض با عرف این دانش است، قلم به ترجمه ببرند.^۱

در عرصه اجتماعی نیز بسیاری از سوء تفاهم‌ها و نزاع‌ها به دلیل عدم وضوح معانی واژگان و بی‌دقتی در استعمالات زبانی است به ویژه در امور اعتباری سیاسی و حقوقی این ناهنجاریها بیشتر مشهود است.^۲

۳. در علل و موجبات پیدایش و رشد معجم‌های اصطلاحی در فرهنگ اسلامی از دو نکته دیگر نمی‌توان غفلت کرد. یکی اهمیت منطق صوری یونانی به حد و رسم به طوری که مبحث «تعریف» یکی از اجزای مهم این دستگاه منطقی است و دوم اهتمام مسلمانان به «غریب قرآن» و «غریب حدیث» از قرن اول ظهور اسلام است.

سقراط، افلاطون و ارسطو عنایت ویژه‌ای به تعریف و حدود داشته‌اند. سعی کرده‌اند برای هر موجودی که با لفظی بیان می‌گردد، تعریفی خاص ارایه نمایند. دستاوردهای علمی فلسفه یونان در فرهنگ اسلامی به صورت منسجم تر و پربارتر رشد یافت. این توصیه منطقی که موجودات چون ماهیت دارند، پس تعریف پذیرند و برای هر موجود تعریفی ارایه گردد، دامنگیر واژه‌های فلسفه و حتی منطق هم شد و در صدد بر آمدند با توضیح آنها تعریف مقبولی از آنها ارایه نمایند.

عدم توافق و اجماع عام بر سر معانی برخی واژه‌های قرآنی و حدیثی در همان قرن اول، مسلمانان را به نگارش معجم‌های «غریب قرآن» و «غریب حدیث» واداشت. از ابن عباس (درگذشت ۶۸ ق.) به عنوان اولین کسی که در زمینه «غریب قرآن» تأملات و نوشته‌هایی داشته، یاد کرده‌اند.^۳

عده‌ای قلیلی که تعریف واژگان قرآنی و روایی را به دلیل زندگی در عصر رسالت داشتند، در حال

۱- از نگاه زبان‌شناسی تفاوت‌های عمیقی بین زبان علم و فلسفه و زبان عامه وجود دارد، به گونه‌ای که برخی زبان‌شناسان اختلاف اساسی و ماهوی بین آنها قایل‌اند. نگاه کنید به مقدمه کتاب فرهنگ و علوم انسانی از داریوش آشوری، ص ۱۳-۲۲.

۲- کثیراً ما تقع المنازعات فی المسائل العلمیة و غیرها حتی السیاسیة لاجل الاجمال فی مفاهیم الالفاظ الّتی یستعملونها فیضرب حبل التفاهم لعدم اتفاق المتنازعیین علی حدود معنی اللفظ... و قد یتبع الجدلیون و الساسة عن عمد و حیلہ الفاظاً خلابة غیر محدودة المعنی یستنون جمالها و ابهامها للتأثیر علی الجمهور من هذه الالفاظ کلمة الحریة و الوطن (المنطق، محمدرضا المظفر، بیروت، دارالتعارف، ص ۹۷).

۳- مقدمة لدراسة التراث المعجمی العربی، حلمی خلیل، ص ۳۰۸ و ۳۹۹ و ۴۰۰. آقای سید حسن صدر در تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام می‌نویسد: اول من صنف فی غریب القرآن هو ابان بن تغلب (درگذشت ۱۴۱ ق.).

کم شدن و وفات بودند و نسل بعدی به دلیل عدم درک عصر رسالت بیگانگی بیشتر با دلالات قرآنی و حدیثی داشت، بویژه اینکه نحله‌ها و گرایشهای مختلف فکری در جامعه اسلامی نضج و رشد یافته بود و هر گرایشی سعی در تأویل بر مبنای آموزه‌های خود داشت. به هر حال غریب‌نگاری تأثیر زیاد در توجه مسلمانان به معجم‌نگاری اصطلاحات در دیگر علوم داشت. کتاب «الزینة» از ابی حاتم احمد رازی (درگذشت ۳۲۲ ق.) از فرهنگهای اصطلاحی قدیمی است که در مقدمه به اقتباس برخی واژه‌ها از کتابهای غریب القرآن و غریب الحدیث اشاره نموده است.^۲

۴. دهخدا اصطلاح را اخراج لفظ از معنی لغوی به معنی دیگری به سبب مناسبت بین آنها می‌داند.^۳ معنی لغوی استعمال عمومی در عرف و محاورات عام دارد، ولی اصطلاح تلقی معنایی خاص از یک واژه در عرف خاص یک دانش است. منطقیون کلاسیک، الفاظ منقول را انتقال کلمات از عرف عام به عرف خاص دانسته‌اند.^۴ لغت که به گفته برخی مأخوذ از «لوغوس» یونانی به معنی کلمه است به کلمه‌هایی اطلاق می‌شود که در میان همه تکلم‌کنندگان یک قوم متداول باشد و این را عرف عام گویند. اصطلاح را بر عرف خاص اطلاق می‌کنند یعنی اتفاق گروه مخصوصی از مردم بر وضع یا استعمال کلمه‌ای.^۵ لاجرم نیازمندی عرف خاص به تفهیم و تفهم و انتقال تجارب، خواهان اصطلاح‌گزینی است و این نیاز با پیشرفت هر دانش گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌شود. از این رو تکامل و توسعه علوم ارتباط وثیق با کمیت و کیفیت اصطلاحات آن علم دارد.^۶

۵. ضرورت ارایه یک دستگاه فلسفی - کلامی پویا و پاسخگو به نیازمندیهای فکری نوین این عصر در فرهنگهای فارسی و عربی بر پایه پیشینه علوم عقلی اسلامی، امروزه بر کسی پوشیده نیست. خواهی نخواهی این دستگاه باید با زبان این نسل و اصطلاح خاص فلسفی - کلامی سخن بگوید و جذابیت و مقبولیت آن بستگی تام به این زبان دارد. از این رو توجه به اصطلاح‌شناسی و اصطلاح

۱ - مقدمه لدراسة التراث المجمعى العربى، حلمی خلیل، فصل اول از باب پنجم و فصل دوم و سوم از باب ششم.

۲ - جلد اول و دوم به کوشش فیض الله همدانی در قاهره، ۷-۱۹۵۶ م چاپ شده است و جلد سوم آن به اهتمام عبدالله سلوم سامرابی همراه با اثر خود «الفلو و الفرق الغالیة فی الحضارة الاسلامیة» در بغداد، ۱۳۹۲ ق به چاپ رسیده است.

۳ - لغت نامه دهخدا (چاپ جدید)، ۲/۲۳۳۹ و ۲۳۴۰.

۴ - اساس الاقتباس خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح مدرس رضوی، ص ۱۱؛ المنطق، محمدرضا مظفر، بیروت، دارالتعارف، صص ۴۱ و ۴۲.

۵ - مقدمه محمد پروین گنابادی بر کشف اصطلاحات الفنون محمد علی تهبانوی، برای دیگر تفاوت‌های لغت و اصطلاح به کتاب مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی غلامرضا ستوده، صص ۶۳ و ۶۴ مراجعه شود.

۶ - در مورد نسبت مدرنیته و پیشرفت زبان علمی و به طور خاص‌تر پیشرفت یک دانش و گسترش کمی و کیفی اصطلاحات آن، تحقیقات ژرفی انجام یافته است، از جمله به مقاله «علم و زبان علم» نوشته داریوش آشوری در مجموعه بازاندیشی زبان فارسی و مقدمه فرهنگ علوم انسانی صص ۲۹-۳۵ مراجعه شود.

نگاری در این زمینه از فوریت‌های فرهنگی است. فرهنگ‌های اصطلاحی گذشته باید با نگاه نقادانه مجدداً مطالعه گردند و با تجربه‌اندوزی از آنها و تجارب جدید اروپاییها در این زمینه، بستر تدوین فرهنگ‌نامه‌ای جامع و کامل فراهم آید.

ویژگیهای فرهنگ‌نامه کارآمد عبارت است از:

استقرای اصطلاحات بر اساس ضوابط علمی از متون کلاسیک دانش‌های عقلی همراه با ضبط (نگارش صوری آنها) و نظام ارجاعات منظم و دقیق باشد. این اصطلاحات آوانگاری داشته باشد. مجموعه‌ای جامع از همه اصطلاحات باشد. تاکنون هیچ فرهنگ‌نامه جامعی در این زمینه جامعیت نداشته است. توجه به اصطلاحات معادل در دستگاه‌های فلسفی دیگر اروپایی و شرقی و فلسفه‌های جدید ضروری است، به طوری که بتوان به مقایسه‌هایی و از این طریق به تفاهم فلسفی نایل شد. این فرهنگ باید مشتمل بر همه فرهنگ‌های اسلامی نه فقط عربی یا فقط فارسی، باشد. مستندسازی همه بخش‌های یک فقره اصطلاح برای پژوهشگران بسیار مفید است. مستندسازی توضیحات در سه فرهنگ منتشر شده از سوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی مشهد قابل توجه است. توضیح و تعریف اصطلاح، مستوفی و کامل و جامع باشد. تاریخ‌مندی اصطلاحات یعنی بیان سیر تطور و تحول یک اصطلاح از گذشته تاکنون و نقطه عطف‌های تاریخی آن اصطلاح نیز مهم است.^۱

فرهنگ‌های فلسفی و کلامی گذشته معمولاً از ویژگیهای هشتمانه مزبور عاری‌اند. حتی در مورد کتاب «التعریفات» سید شریف جرجانی که دقیق و منظم است چنین داوری شده است:

کتبی مانند دستورالعلماء و تعریفات درهم و غیر مستند و ناقص می‌باشد.^۲ البته نباید تلاشهایی که در دهه‌های اخیر انجام گرفته را نادیده گرفت، ولی تا کارهای جامع و مطلوب فاصله زیاد است.

در غرب دهها معجم اصطلاحات فلسفه منتشر شده است مانند:

Lexique de philosophic. Bertrand Alexis. Paris, 1829; Dictionnaire de la langue philosophique. Paul Foulquie. Paris, 1962; Vocabulaire de la langue philosophique. Petit Cuvillier. Paris, 1925; A Dictionary of

۱- نگرش تاریخی به موضوعات در فرهنگ اسلامی چندان مقبول نبوده است. چنان که مرحوم مرتضی مطهری متذکر شده‌اند برای اجتناب از اشتباهات در مباحث باید به سیر تاریخی آن توجه شود. (مقالات فلسفی، جلد سوم، ص ۱۷)؛ آقای صلیبا گوشه‌ای از تطور معنایی کلمه حدس Intuition (فرهنگ فلسفی ترجمه صانعی دره‌بیدی صص ۱۶- ۱۷) و آقای ولفس تطور معنایی واژه کلام (فلسفه علم کلام، ترجمه احمد آرام، فصل اول) را متذکر شده‌اند.

۲- فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی، سید جعفر سجادی، مقدمه.

philosophy. A. R. Lacey. Newyork, 1996.

آقای ویلیام گربر William Gerber در مقاله تحلیلی «philosophical Dictionaries and Encyclopedias»^۱ مفصل از اصطلاح نامه‌های فلسفه دارد.^۱

۶ معرفی معجم‌های اصطلاحات همراه با توضیحات زمینه مناسبی برای تحقیقات بعدی است. مشخصات قلمرو این منابع عبارتند از: قاموسهای کتب مقدس مانند قاموسهای عهدین و قرآن با این که مشتمل بر اصطلاحات کلامی و فلسفی‌اند در این مأخذ شناسی نخواهد آمد. کلام و فلسفه در فرهنگ‌های عربی و فارسی که دارای صبغه اسلامی‌اند در محدوده این طرح است.

قاموسهایی که به منظور گردآوری و توضیح اصطلاحات یک کتاب کلاسیک یا کتابهای یک نویسنده تدوین یافته‌اند، از قلمرو این طرح خارج‌اند. این گونه قاموسها فراوان‌اند از جمله: مصطلحات فلسفی صدرالدین شیرازی از جعفر سجادی، فرهنگ لغات و تعبیرات مشنوی از صادق گوهرین، واژه‌نامه غزلهای حافظ از حسین خدیوچم، کلک خیال انگیز از پرویز اهور، نوادر لغات و ترکیبات عطار نیشابوری به اهتمام رضا اشرف زاده، پرتو عرفان (شرح اصطلاحات عرفانی کلیات شمس) از عباس کی منش، معجم المصطلحات العلمیة العربیة للکندی و الفارابی و الخوارزمی و ابن سینا و الغزالی از فایز الدایة،

Lexique de la Langue pilosophique d'Ibn - sina. by M.M. Goichon;
Vocabulaire Compare d'Aritote d'Auicenne; «Lexique arabo-latin de la
Metaphysique du shifa». M.el. Khodeiri. MIDEO, 6(1959-61).
pp.309-324.

عرفان نظری به دلیل صبغه فلسفی آن در قلمرو است. برخی از کتابهای اصطلاحنامه‌ای، اصطلاحات علوم مختلف را بدون باب بندی علمی گردآوری کرده‌اند، این موارد نیز آورده نخواهد شد. مانند:

کشف اصطلاحات الفنون و العلوم از محمد علی التهانوی،^۲ مفاتیح العلوم فی اصطلاحات الفنون از عبدالنسی بن عبدالرسول الاحمد نگری هندی،^۳ کشف الظنون حاجی خلیفه، نفائس الفنون

1 - The Encyclopedia of Philosophy VOL.6.

۲ - اخیراً به کوشش رفیق العجم، علی دحروج، عبدالله الخالدی و جورج زیناتی (بیروت، مکتبه ناشرون، ۱۹۹۶ م.) منتشر شده است و قبلاً در کلکته، ۱۸۶۲ م؛ مصر، ۱۹۷۷ م. به اهتمام لطفی عبدالدیق و امین الخولی انتشار یافته است.
۳ - عنوان دیگر این اثر دستور العلماء، در چهار جلد به اهتمام قطب‌الدین محمود بن غیاث‌الدین علی حیدرآبادی در حیدرآباد هند، ۱۳۲۹ منتشر شده است.

از شمس‌الدین محمد بن محمود آملی^۱ در موزه لندن رساله خطی با عنوان مقالید العلوم فی الحدود و الرسوم (No.Or3143) منسوب به سیوطی و احتمالاً از شریف جرجانی وجود دارد و در مخطوطات دانشگاه تهران رساله نویسنده ناشناسی با عنوان تحفة الخلل الودود فی معرفة الضوابط و الحدود که در سال ۸۸۲ ق. نگارش یافته وجود دارد. ولی کتابهای عمومی مهم که فصلی از آنها به اصطلاحات علوم عقلی اختصاص دارد، معرفی شده‌اند.

فرهنگها بر اساس تاریخ نگارش یا تاریخ اولین چاپ تنظیم شده است. کتابهایی که نویسنده آنها ناشناخته و تاریخ نگارش آنها معلوم نبوده در پایان آمده است.

۱- «حدود الاشياء و رسومها». الکندی (درگذشت ۲۵۲ ق.). رسائل الکندی الفلسفیه، جلد اول. به کوشش محمد عبدالهادی ابوریده. قاهره، دارالفکر العربی، ۱۳۶۹ ق. صص ۱۶۳-۱۸۰؛ مجلة الازهر، مجلد ۱۸ (۱۳۶۶ ق.). صص ۱۸۶-۱۹۹؛ به کوشش عبدالامیر الاعسم. المصطلح الفلسفی العربی. صص ۱۸۷-۲۰۱.

نویسنده اولین فیلسوف مسلمان است که در این رساله اصطلاح فلسفی را تعریف کرده است و این اثر اولین قاموس اصطلاحات فلسفی در فرهنگ اسلامی است. تنظیم اصطلاحات نظم و یژه‌های ندارد.

* ترجمه‌های فارسی

«رساله کنندی در حدود و رسوم اشياء» ترجمه احمد آرام. مجلة دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، سال سی و یکم، ش ۱ (بهار ۱۳۶۲). صص ۱-۱۱؛ ضمیمه کتاب الکندی فیلسوف بزرگ جهان اسلام. یوحنا قمیر، ترجمه صادق سجادی، تهران، انتشارات فلسفه، ۱۳۶۳، صص ۶۵-۷۱.

۲- الزینة. ابی حاتم رازی الاسماعیلی (درگذشت ۳۲۲ ق.).

جلد اول و دوم به کوشش حسن بن فضل الله الهمدانی. القاهرة، دارالکتاب العربی، ۵۷-۱۹۵۶ م. جلد سوم: به اهتمام عبدالله سلوم السامرائی، ضمن کتاب الغلو و الفرقة الغالیة فی الحضارة الاسلامیة. بغداد، دارالحریة، ۱۳۹۲ ق.

از قدیمی ترین فرهنگهایی است که اصطلاحات کلامی را بررسی کرده است. معنای لغوی و سپس شرعی واژگان را بخوبی تحلیل کرده است. اکثر اصطلاحات وی دینی

۱- آقای بهروز ثروثیان آن را منظم ساخته است و با عنوان فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نفائس الفنون در سال ۱۳۵۲ در تبریز چاپ نموده است.

است و از قرآن و سنت برگرفته است. البته در توضیح واژگان دیدگاه اسماعیلی وی بدون تأثیر نبوده است.

برخی مباحث آن بدین قرار است:

فصل لغت عرب و علل برتری آن نسبت به بقیه زبانها، اسماء الله و تأویلات آنها، معانی شرعی و لغوی اسامی، امر، خلق، قضاء و قدر، دنیا و آخرت، لوح و قلم، عرش قدسی، ملائکه، جن، انس، شیطان، روح و نفس، عقل و علم، جهل، معرفت، حکمت و حکیم، هدایت و ضلالت، اسلام و ایمان، پیامبر و رسول، حواری، نقیب، محدث، فرق و مذاهب اسلامی.

۳- الحروف. ع. ابونصر محمد الفارابی (۲۵۹-۳۳۹ ق.). به کوشش محسن مهدی. بیروت،

دارالمشرق، ۱۹۷۰ م.

فارابی کتابی ویژه اصطلاحات ندارد، بلکه برخی از رسائل او مانند عیون المسایل، احصاء العلوم، کتاب الالفاظ المستعملة فی المنطق، فیما ینبغی ان یقدم قبل تعلم الفلسفة شامل اصطلاحات فلسفی و توضیحات آنها است. کتاب الحروف نسبت به آثار قبلی بیشتر به اصطلاحات پرداخته است.

* معرفی و توصیف

«کتاب الحروف للفارابی تحقیق محسن مهدی». ماجد فخری. الابحاث، جلد ۱-۲

(۱۹۶۹ م)، ص ۱۹۵-۱۹۷.

«کتاب الحروف للفارابی و اهميته فی مجال الفكر الفلسفی العربی و الاسلامی». ع. محمد

عاطف العراقی. التریبة، ش ۶۱ (اکتبر ۱۹۸۳). ص ۱۲۶-۱۲۹.

۴- «الحدود و الرسوم». ع. اخوان الصفا (قرن چهارم قمری). به کوشش عبداللطیف العبد.

الحدود فی ثلاث رسائل. القاهرة، دار النهضة العربیة ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م؛ به کوشش بطرس

البیستانی. رسائل اخوان الصفا و خلان الوفاء، جلد سوم. ص ۳۸۴-۴۰۰.

دویست و پنجاه اصطلاح کلامی و فلسفی را بر اساس دیدگاه اسماعیلی توضیح داده

است. به دلیل گرایش باطنیه آنان و مخفی کاری، برخی اصطلاحات به خوبی تبیین

نشده است از جمله الشیطان، الدین، الجنة و النار، القيامة و الحشر.

به ترتیب الفبایی یا موضوعی ثبت نشده است.

۵- اللع. ع. ابونصر السراج الطوسی (درگذشت ۳۷۸ ق.) به کوشش عبدالحلیم محمود و عثمان عبدالمنعم یوسف. القاهرة، دارالکتب الحدیثة، ۱۹۶۰ م.

بخشی از این اثر با عنوان «البيان عن المشكلات» در دو باب تعدید الاصطلاحات و شرحها در مجموع ۱۵۷ اصطلاح عرفانی و تصوف را توضیح داده است.^۱

۶- مفاتیح العلوم. ابو عبدالله محمد بن احمد الخوارزمی الکاتب (درگذشت ۳۸۷ ق.) به کوشش عبدالامیر الاعسم. المصطلح الفلسفی عند العرب، ص ۲۰۵-۲۲۸؛ تحقیق نهی النجار، بیروت، دارالفکر اللبانی، بی تا. ۲۸۸ ص؛ تحقیق ابراهیم الابیاری. چاپ دوم: بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۹ ق. ۲۸۴ ص؛ به کوشش وان فلوتن، G. Van Vloten. لیدن، ۱۸۹۵ م. ۳۲۵+۷ ص. قاهره، ۱۳۴۲ ق.

* ترجمه های فارسی

ترجمه نیمه دوم مفاتیح العلوم خوارزمی. ترجمه زهرا نیرومند. کارشناسی، دانشکده ادبیات تهران، ۲۱-۱۳۲۰. ۶۶ ص.

مفاتیح العلوم. ترجمه و مقدمه حسین خدیو جم. چاپ اول: ۱۳۴۷. چاپ دوم (با تجدید نظر): تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲. بیست و نه + ۳۳۰ ص.

بخشی از آن در سخن علمی (سال پنجم، ص ۵۳۰-۵۳۴).

مفاتیح العلوم خوارزمی. ترجمه اختر آمیزشی. کارشناسی، دانشکده ادبیات تهران، ۱۳۲۱. ۶۷ ص.

* معرفی و توصیف

«تصنیف العلوم عند العرب: مفاتیح العلوم للخوارزمی». ع. زاهده ابراهیم. آفاق عربیة، سال پنجم، ش ۲ (تشرین اول ۱۹۷۹). ص ۸۴-۹۱.

«مفاتیح العلوم للخوارزمی». بدر القاسمی. مجلة المسلم المعاصر، سال چهارم، ش ۵۴ (ربیع الثانی - جمادی الآخرة ۱۴۰۹)، ص ۱۷۷-۱۸۰.

۱ - تلاشهای اهل تصوف و عرفان در تأسیس زبان ویژه خود و بالاخص اصطلاحات دارای سوابق دیرینه‌ای است، از جمله ابوحامد غزالی در کتاب الاحیاء ذیل «باب ما بدل من الفاظ العلوم» اصطلاحات عرفانی را تشریح کرده است. این عربی آن اصطلاحات را در کتاب الفتوحات شرح نموده است که همراه با تعریفات جرجانی در مصر چاپ شده است. لذا میراث صوفیه در این زمینه بس قویوم و عمیق است.

«مفاتيح العلوم للخوارزمي».. ع. سعيد زايد. تراث الانسانية، مجلد چهارم، ص ۵۸۲-۵۹۲.

خوارزمي در مقدمه مي نويسد: دعتني نفسى الى تصنيف كتاب يكون جامعاً لمفاتيح العلوم و اوائل الصناعات مضمناً ما بين كل طبقه من العلماء من المواضع و الاصطلاحات التي خلت منها او من جلها الكتب الحاصرة لعلم اللغة. مثل هذه المواضع لفظه الرجعة فانها عند اصحاب اللغة، المرة الواحدة من الرجوع و هي عنه الفقهاء الرجوع في الطلاق الذي ليس ببائن، و عند المتكلمين ما يزعمه بعض الشيعة من رجوع الامام بعد موته او غيبته (ص ۳).

هر چند اين اثر دائره المعارف گونه است^۱ ولى بخشى از آن به فلسفه و توضيح اصطلاحات فلسفى اختصاص دارد. اين اثر داراي دو مقاله است:

المقالة الاولى: الفقه، الكلام، النحو، الكتابة، الشعر و العروض، الاخبار.

المقالة الثانية: الفلسفة، المنطق، الطب، علم العدد الهندسة، علم النجوم، الموسيقى، الحيل، الكيمياء.

۷- الحدود في الاصول. ابن فورك محمد بن الحسن الانصارى الاصبهاني (درگذشت ۴۰۶ ق). نسخه‌ای از آن در موزه انگلستان موجود است.^۲

ابن فورک از متکلمان اهل سنت و اشعری و نویسنده حدود صد کتاب در کلام، اصول فقه، حدیث و فقه است. نسخه‌ای از الحدود وی در موزه بریتانیا وجود دارد. به دلیل پیوند دو دانش اصول فقه و کلام در عصر ابن فورک و نیز مشرب کلامی در اصول فقه، از این رو اصطلاحات کلامی و اصولی هر دو در این کتاب توضیح داده شده است.

۸- الحدود، ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق). تسع رسائل في الحكمة و الطبيعيات. قسطنطنیه، ۱۲۹۸ ق. رسائل، قم، بیدار، ۱۴۰۰؛ به کوشش جواشون. القاهرة، المعهد العلمی الفرنسی، ۱۹۶۳ م؛ به کوشش عبداللطیف العبد. الحدود فی ثلاث رسائل. القاهرة، دارالنهضة العربیة، ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م.

به کوشش عبدالامیر الاعسم. المصطلح الفلسفی عند العرب. ص ۲۲۹-۲۶۳.

۱- دائره المعارف مصاحب، ۹۲۵/۱.

۲- مقدمه حسن محمود الشافعی بر کتاب المبین آمدی، ص ۲۸.

از مشکلات تعریف آغاز، حدود ۷۵ اصطلاح را تعریف کرده است. نظم الفیایی و موضوعی ندارد. در توضیح اصطلاحات بسیار و امدار اندیشه های ارسطو است.

* ترجمه ها

حدود یا تعریفات. همراه متن عربی. تعلیق و ترجمه و مقدمه محمد مهدی فولادوند، تصحیح و تعلیق عربی املیه ماریه جواشیون. چاپ اول: تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۵۸. ۹۳ ص. چاپ دوم: سروش، ۱۳۶۶.

مقدمه مترجم:

«مقدمه‌ای بر کتاب الحدود و تعریفات ابن سینا». محمد مهدی فولادوند. معارف اسلامی، ش ۲۹ (شهریور ۱۳۵۷). ص ۲۸-۳۲.

* ترجمه فرانسوی

Introduction a Avicenne, sone' potre des de'finitions, traduction avec notes. Trans. by A. M. GOICHON. Paris, 1933.

این ترجمه همراه با متن عربی رساله است.

۹ - الحدود و الحقایق فی شرح الالفاظ المصطلحة بین المتکلمین من الامامیة. ع. اشرف الدین مساعد البریدی الآبی (قرن پنجم قمری). تحقیق حسین علی محفوظ. بغداد، ۱۹۷۰ م. اصطلاحات متکلمان اثنی عشری را توضیح داده است، اصطلاحات فلسفی را اصلاً نیاورده است. برخی اصطلاحات جدل و مناظره را آورده است. منتجب الدین از آن یاد کرده است.^۱

۱۰ - «الحدود و الحقائق». ع. سید مرتضی (درگذشت ۴۳۶ ق). رسائل الشریف المرتضی، جلد سوم. به کوشش سید مهدی رجایی و مقدمه سید احمد حسینی. قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق. ص ۲۶۱-۲۸۹.

اصطلاحات کلامی و بعضاً فلسفی بر پایه کلام اثنی عشری است.

۱۱ - «المقدمة للالفاظ المتداولة بین المتکلمین». ع. شیخ طوسی (درگذشت ۴۶۰ ق).

الذكري الالفية للشيخ الطوسي، به كوشش محمدتقی دانش پژوه. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲ ق.
کتابی با عنوان اصطلاحات المتکلمین در الذریعه ۱۲۳/۲ همچنین دائرة المعارف تشیع
۲/۲۱۴ منسوب به شیخ طوسی یاد شده است که احتمالاً همین اثر است، و چنین
توصیف شده است: این کتاب را قاضی سعید قمی شرح کرده است. در کتابخانه مدرسه
سپهسالار نسخه‌ای خطی به شماره ۳۸۷۷ با عنوان اصطلاح المتکلمین است که گفته
شده شاید از شیخ طوسی باشد. نسخه‌ای همراه با شرح در کتابخانه سید راجه محمد
مهدی هست.

۱۲ - «کتاب الحدود». ع. محمد بن محمد الغزالی (درگذشت ۵۰۵ ق).

به کوشش سلیمان دنیا، القاهرة، دارالمعارف بمصر، ۱۹۶۰ م؛ قاهره، مطبعة كردستان العلمية،
۱۳۲۹ ق.

به کوشش عبدالامیر الاعسم. المصطلح الفلسفی عند العرب. ص ۲۶۵-۳۰۱.

به منظور توضیح اصطلاحات فلسفی کتابهای مقاصد الفلاسفة و تهافت الفلاسفة و به
عنوان مقدمه آن دو اثر نوشته است. کتاب معیار العلم بخش منطق و مقاصد الفلاسفة
فلسفه و تهافت نقد فلسفه است. اصطلاحات را در سه بخش مصطلحات الالهية،
مصطلحات الطبيعية و مصطلحات الرياضية آورده است.

۱۳ - الحدود. ع. الشيخ معین‌الدین (زنده در ۵۸۵ ق) در الفهرست منتجب‌الدین (ص ۱۰۰) و

الذریعه (۲۹۸/۶) از آن یاد شده است.

۱۴ - الحدود. ع. زین‌الدین ابی الحسن علی بن عبدالجلیل البیاضی. در الفهرست

منتجب‌الدین (ص ۱۱۴) و الذریعه (۲۹۹/۶) از آن یاد شده است.

۱۵ - الحدود: المعجم الموضوعی للمصطلحات الکلامية. ع. قطب‌الدین ابی جعفر

محمد بن الحسن النیشابوری المقربی (زنده در ۶۰۰ ق). تحقیق محمود یزدی مطلق، به کوشش
جعفر سبحانی. چاپ اول: قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۴ ق. ۱۵۰ ص.

در نه فصل با عناوین ذیل به شرح و توضیح اصطلاحات پرداخته است:

احکام الجواهر، اقسام الاعراض و احوالها، حدود الاشياء، حدود ما یدخل فی الالم و

اللذة، اوصاف الجعل، التعارف التي تدخل في الافعال، الاستحقاق، العلوم و الاعتقادات، بيان ما يلزم مراعاته في الحدود.

۱۶- المبین فی شرح معانی الفاظ الحكماء و المتكلمین. ع. سیف‌الدین آمدی^۱ (۵۵۱-۶۳۱ق). تحقیق و مقدمه حسن محمود الشافعی. چاپ دوم: القاهرة، مكتبة و هبة، ۱۴۱۳ق / ۱۹۹۳م. ۱۴۸ص؛ به كوشش عبدالامير الاعسم. المصطلح الفلسفی عند العرب. ص ۳۰۳-۳۳۸. برای اولین بار نزدیک به سی سال پیش در مجله المشرق البيروتية الكاثوليكية (مجلد ۴۸، ش ۲، ۱۹۵۴، ص ۱۶۹-۱۸۱) به كوشش ولهم كوتش و اغناطيوس عبده خليفه منتشر شده است. آمدی نویسنده کتابهای کلامی اباکار الافکار فی اصول‌الدین و غایة المرام فی علم الکلام و کتابهای فلسفی دقائق الحقایق و كشف التمییهات (شرح الاشارات و التنییهات ابن سینا) است. این اثر بر اساس سه نسخه کتابخانه های استانبول و ظاهریه و الازهر تصحیح شده است.

دارای دو فصل است: فصل اول، فهرستی از اصطلاحات کلامی و حکمی مشهور بدون توضیح است و فصل دوم، شرح و توضیح آن واژه‌ها است. اولین آنها التصور و التصدیق و آخرین آنها العلمیه است. در مجموع حدود ۱۹۰ اصطلاح شرح شده است.

۱۷- الحدود و الرسوم. محمد بن نامور بن عبد الملك الخونجی (درگذشت ۶۴۶ق). نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریه (شماره ۲۳۹۹) است.^۲ مشتغل به فلسفه و کلام بوده و مدتی تصدی قضاء در مصر را عهده دار بوده است، مؤلفات زیادی دارد (ریحانة الادب، ۱/۱۵۸ چاپ تهران). این اثر هنوز خطی است و نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریه (مجموعه ۲۳۹۹) نگهداری می‌شود.

۱۸- اصطلاحات صوفیه. شاه نعمت الله ولی (۷۳۱-۸۳۴ق). بمبئی، بی نا، ۱۳۱۲ق. شرح اصطلاحات عرفانی و تصوف با دقت و اتقان مطلوب و به ترتیب الفبا است.

۱- علی بن ابی علی بن محمد بن سالم ملقب به سیف‌الدین و مکنی به ابالحسن و معروف به شافعی و حنبلی.

۲- مقدمه حسن محمود الشافعی بر المبین آمدی، ص ۳۱.

۱۹- اصطلاحات الصوفیة. ع. عبدالرزاق الكاشانی^۱ (درگذشت ۷۳۵ ق). به كوشش شپرنگر. كلكته، ۱۸۴۵ م؛^۲ به كوشش محمد كمال جعفر. القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۱ م؛ افس: قم، انتشارات بيدار، ۱۳۷۰، ۲۰۵ ص؛ به كوشش موفق فوزی الجبر. چاپ اول: دمشق دارالحكمة، ۱۴۱۵ ق. ۲۵۶ ص.

دارای دو بخش است در بخش اول در بیست و هفت باب به ترتیب حروف الفبا اصطلاحات صوفیه را شرح داده است و در بخش دوم، در ده قسمت البدايات، الابواب، المعاملات، الاخلاق، الاصول، الاودية، الاحوال، الولايات، الحقائق و النهايات اصطلاحات ذیل هر یک را تشریح نموده است. این دو قسم در واقع مراحل سیر و سلوک معنوی است. اصطلاحاتی مانند وحدت، اسما الهی، اعیان ثابته و برزخ، صبغة فلسفی دارند و مربوط به عرفان نظری اند.

۲۰- «الحدود». ع. جابربن حیان (درگذشت ۷۷۶ ق). به كوشش پل كراوس Paul karus المختار من رسائل جابر بن حیان. القاهرة، ۱۳۵۴ ق / ۱۹۳۵ م. ص ۹۷-۱۱۴؛ به كوشش عبدالامير الاعسم. المصطلح الفلسفي عند العرب. بغداد، مكتبة الفكر العربي، ۱۹۸۴ م. ص ۱۶۳-۱۸۶. دارای دو بخش تصنیف علوم و شرح اصطلاحات فلسفی (۴۳ اصطلاح) است.

۲۱- التعريفات. علی بن محمد جرجانی یا السيد الشريف الجرجانی (درگذشت ۸۱۶ ق). الآستانه، ۱۸۳۷ م؛ القاهرة، المطبعة الخيرية، ۱۳۰۶ ق؛ افس: تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۸؛ به كوشش فلوگل Gustavus Flugel با مشخصات ذیل چاپ شده است:

Definitions viri Meritissimi sejjid scherif Ali ben Mohammad Dschordschani, accedunt definitiones theosophi Monji-ed-din Moahmmmed ben Ali Vulgo Ibn Arabidicti^۳. Lipsiae, 1845.

افس: القاهرة، ۱۹۳۸ م؛ سنت پترزبورگ، ۱۸۸۷ م. اصطلاحات علوم و فنون را به ترتیب الفبا توضیح داده است.

۱- عبدالرزاق قاشانی. ۲- دائرة المعارف مصاحب، ۱/۱۶۲. ۳- التعريفات همراه با رساله فی بیان اصطلاحات رئیس الصوفیة محیی الدین بن عربی الواردة فی كتابه الفتوحات المکیة.

۲۲- اصطلاحات الصوفية. سيد حيدر بن علي بن حيدر (درگذشت ۷۸۷ ق). اين اثر مختصر كتاب الاصطلاحات كاشاني است.^۱

۲۳- معانى الحدود. ع. الأمدى^۲ (درگذشت احتمالاً بعد از ۱۰۸۷ ق).
اين آمدی غير از نویسنده صاحب المبین است، بلکه این آمدی متأخر و عراقی است. اين رساله به قلم محمد بن وفا الشافعی در سال ۱۲۸۲ ق. در ۶ ورق نوشته شده است. اصطلاحات كلامی، فقهی و اصولی و تصوف را آورده است. در مكتبة الازهر (شماره مجموعه ۲۶۱) نگهداری می شود.

۲۴- حدود الالفاظ و المصطلحات فی اصول الفقه والدين. ع. ابویحیی زکریا بن محمد الخزرجی الشافعی الانصاری^۳ (درگذشت ۹۲۶ ق).
بروکلیمان در تاریخ الادب ۱۱۸/۳ اشاره دارد. نسخه خطی آن در خزانه العامة للكتب و الوثائق رباط نگهداری می شود (۳۱۷۲).

۲۵- تاریخ الاصطلاحات الفلسفية العربية. ع. لویی ماسینیون L. Massignon (۱۸۸۳-۱۹۶۲). به کوشش زینب الخضیری، مقدمه بیومی مذکور. القاهرة، [بی نا، بی تا].
درسهای ماسینیون در زمینه تاریخ اصطلاحات فلسفی عربی و بررسی تطورات آنها است. ماسینیون ۵۸۵ اصطلاح فلسفی را به صورت مقایسه‌ای با معادل‌های غربی بررسی کرده است.

۲۶- فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی. سيد جعفر سجادی. به کوشش حسام‌الدین قهاری. تهران، بی نا، ۱۳۳۸. ز + ۳۶۷ ص.

در مقدمه نوشته است: اصطلاحات فلسفی را اطلاق و معانی متعددی است که تشخیص منظور و مراد از آنها در هر مورد و مبحثی خالی از اشکال نیست... و کتابی که بتواند تاندازه‌ای در این مورد رفع احتیاج دانش پژوهان را بنماید متأسفانه غير از چند

۱- الذریعه، ۱۲۲/۲.

۲- احتمالاً رجب بن احمد آمدی (درگذشت بعد از ۱۰۸۷ ق) است. الاعلام، الزکلی، ۱۸۷۳.

۳- معروف به شیخ الاسلام.

رساله و مجموعه که ناقص به نظر می‌رسد وجود ندارد، به ویژه در زبان فارسی؛ و کتبی که در این زمینه مانند دستور العلماء و تعریفات میر شریف به زبان تازی نگاشته شده است در هم و غیر مستند و ناقص می‌باشد.

قاموسهای دیگر ایشان عبارت‌اند از:

۱- فرهنگ علوم عقلی. تهران، ابن سینا، ۱۳۴۱. ص ۴۶۱ + ۴ ص. تجدید چاپ: تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۱.

۲- فرهنگ علوم. تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۴۴. ک + ۶۰۱ ص. شامل اصطلاحات ادبی، فقهی، اصولی، معانی و بیانی و دستوری است.

۳- فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تجدید چاپ: تهران، طهوری، ۱۳۷۰. ۸۱۴ ص. در مجله کیهان فرهنگی (سال نهم، ش ۴، تیر ۱۳۷۱) توسط آقای علی رفیعی، همچنین در مجله وحید (سال دهم، ۱۳۵۱، ص ۵۹۵-۶۰۲) توسط فیروز حدیرچی معرفی شده است.

۴- فرهنگ معارف اسلامی، چهار جلد. تهران، کوشش، ۶۳-۱۳۵۷.

ترکیب و هم‌آوایی مدخلهای کتابهای فرهنگ علوم عقلی، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی و فرهنگ مصطلحات ملاصدرا است.

Philosophical terminology in Arabic and persian. S. M. Afnan. Leiden, 1964. 124p. ۲۷

بحثی دربارهٔ پیدایش نثر و مصطلحات فلسفی و علمی به زبان عربی با استفاده از برخی نسخ خطی که تاکنون مورد مطالعه قرار نگرفته می‌باشد (منابع تاریخ علوم اسلامی ۵۳/۱) احتمالاً فرهنگ اصطلاحات نیست بلکه پژوهش دربارهٔ اصطلاحات است.

۲۸- واژه نامه فلسفی. سهیل محسن افنان. بیروت، ۱۹۶۹ م. بیروت، مکتبه الشرقیه، ۱۹۸۶ م.

۳۳۲ ص. تهران، حکمت، ۱۴۰۴ ق. ۳۲۷ ص.

اصطلاحات فلسفی عربی و فارسی به ترتیب الفبا تنظیم شده‌اند. معادلهای لاتینی، فرانسوی و انگلیسی و گاهی یونانی واژه‌ها نیز ذیل هر اصطلاح همراه آرای فلاسفه و توضیحات آمده است. عنوان انگلیسی آن عبارت است از:

A Philosophical lexicon in persian and Arabic.

۲۹- المصطلحات الفلسفية. ع. ابوالعلاء عفيف، زكي نجيب محمود و عبدالرحمن بدوي و محمد ثابت افندی. القاهرة، ۱۹۶۴ م.
به زبانهای عربی، فرانسه و انگلیسی

۳۰- **Les Termes dela Philosophie.** Abdurrahman Badawi. LeCaire, conseil superieurdes arts, Letters et de sciences sociales, 1964. 99 P.
اصطلاحات فلسفه به ترتیب فرانسه و معادل‌های عربی و انگلیسی و با تکیه به معجم لالاند و معجم فنی نقدی للفلسفة نوشته شده است.

۳۱- مصطلحات فلسفية. ع. فرنسی - عربی. الدار البيضاء، دارالكتاب، بی تا. ۱۶۸ ص. چاپ دوم: دارالبيضاء، دارالكتاب، [۱۹۶۵ م]. ۱۶۸ ص.

به کوشش دانشکده ادبیات دانشگاه محمد الخامس تألیف شده است و اصطلاح‌های فلسفی را به ترتیب الفباء توضیح داده است.
عنوان فرانسوی آن عبارت است از: Vocabulaire philosophique I: francais-arabie.

۳۲- المعجم الفلسفی، دو جلد. جمیل صلیبا. بیروت، دارالكتاب اللبنانی، ۲۳-۱۹۷۱ م. تجدید چاپ: بیروت، دارالكتاب اللبنانی، ۱۹۸۲ م. ۷۶۵، ۵۹۰+۱۱۶ ص.

اصطلاحات فلسفی به ترتیب الفبا عربی و توضیحات عربی و معادل‌های فرانسوی، انگلیسی و لاتینی است. در پایان کشف‌های همان اصطلاحات به فرانسه، انگلیسی و لاتینی آمده است. عنوان فرانسه آن عبارت است از:

Dictionarie philosophique en langue arabe هر چند این فرهنگ مشتمل بر اسلامی و غیر اسلامی است، ولی در توضیح اصطلاحات و گزینش آنها بر منابع عربی و اسلامی تکیه داشته است، از این رو این کتاب در اصل مجموعه مقالاتی بوده که با عنوان «اصطلاحات الفلسفية» در مجله المجمع العلمی العربی بین سالهای ۱۹۵۷ م / ۱۳۷۶ ق (مجلد ۳۲) تا ۱۹۷۰ م / ۱۳۸۹ ق (مجلد ۴۵) منتشر می‌شده است.

❖ ترجمه فارسی

فرهنگ فلسفی. ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی. چاپ اول: تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۶۶. ۱۰۵

۳۲- المعجم الفلسفی، عربی - انجلیزی - فرنیسی. مراد وهبه و یوسف کردم و یوسف شلالة. چاپ اول: القاهرة، مطابع کوستاتسوماس، ۱۹۶۲ م. ۱۸۸ ص. چاپ دوم: القاهرة، دارالثقافة الجديدة، ۱۹۷۱ م. ۲۵۶+۳۴ ص.

اصطلاحات بر اساس حروف الفبای عربی تنظیم شده است. در مقابل هر اصطلاح معادلهای فرانسوی و انگلیسی آمده است. در پایان فهرست واژه‌ای از همان اصطلاحات بر اساس الفبا فرانسوی و انگلیسی تنظیم شده است. این اثر بر اساس موسوعة لالاند، معجم روتز و اعمال مجمع اللغة العربية نوشته شده است.

۳۳- واژگان فلسفه و علوم اجتماعی، دو جلد. داریوش آشوری. تهران، آگاه، ۱۳۵۵. این فرهنگ بر پایه نهادهای مترجمان و مؤلفان ایرانی در دو جلد انگلیسی - فارسی و فرانسه - فارسی تنظیم شده است. این اثر در دو مجله ذیل نقد و توصیف شده است:

- ۱- «نقد و معرفی کتاب واژگان فلسفه و علوم اجتماعی». نازی عظیمیا. نامه انجمن کتابداران ایران. دوره نهم، ش ۳ (پاییز ۱۳۵۵). ص ۴۱۱-۴۲۱.
- ۲- «واژگان فلسفه و علوم اجتماعی». محمد طباطبایی. نقد آگاه. تهران، بهار، ۱۳۶۳. ص ۲۵۷-۲۹۱.

۳۴- المفاهیم و الالفاظ فی الفلسفة الحديثة. یوسف الصدیق. تونس، الدار العربية للكتاب، ۱۹۷۶ م. ۲۴۳ ص.

اصطلاحات فلسفه به ترتیب الفبای فرانسه و معادلهای انگلیسی و عربی همراه با توضیحات عربی است. در پایان کشفی به ترتیب الفبای عربی تنظیم شده است. عنوان فرانسوی کتاب عبارت است از:

Concepts et Vocables dans la philosophie moderne.

۳۵- مصطلحات الفلسفة فی التعليم العام. الرباط و دار البيضاء، مکتب تنسیق التعریب و دار الكتاب، ۱۹۷۷ م. ۴۶ ص.

مؤتمر التعريف لیبی آن را تألیف کرده است. ترتیب آن الفباء انگلیسی همراه با معادلهای عربی و فرانسوی است.

۳۶- المعین فی مصطلحات الفلسفة و العلوم الانسانية. محمد عزیز الحبابی. الدار البيضاء، دارالكتاب، ۱۹۷۷ م. ۷۰۴ ص.

ترتیب اصطلاحات بر اساس الفباء عربی همراه با معادلهای فرانسوی و انگلیسی است.

۳۷- معجم الفلسفة. محمد یعقوبی. الجزائر، دار مكتبة الشركة الجزائرية، ۱۹۷۹ م. ۳۳۰ ص.

۳۸- المعجم الفلسفی. القاهرة، ۱۹۷۹ م. ۳۲۶ ص. الهيئة العامة لشئون المطابع الاميرية، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م. افست: بیروت، عالم الكتب، بی تا.

به همت مجمع اللغة العربية القاهرة تألیف شده است. اصطلاحات قدیم و جدید فلسفه های اسلامی و غربی به ترتیب الفباء عربی و معادل های فرانسوی و انگلیسی با توضیحات مختصر است. در پایان کشفهای انگلیسی و فرانسه دارد.

۳۹- المعجم الفلسفی. عبدالمنعم الحفنی. القاهرة، الدار الشرقية، ۱۹۹۰ م. ۴۱۲ ص. مصطلحات فلسفه به ترتیب الفباء عربی با معادلهای انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و لاتینی است.

۴۰- فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، دو جلد. ماری بریجانین. چاپ اول: تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.

۵۳۵ کتاب (۳۴۵ انگلیسی و ۱۹۰ فرانسه) مطالعه و اصطلاحات آنها استخراج شده است. به ترتیب الفبای انگلیسی تنظیم شده و غیر از معادل فارسی هر اصطلاح مأخذ آن نیز ذکر شده است. آقای مهرداد نیکنام نقد و توصیفی بر این کتاب دارد.

«فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی». کیهان فرهنگی، سال نهم، ش ۱۰۰ (دی ۱۳۷۱). ص ۴۷.

۱۳۷۲. VI+۸۲۸ ص.

به اهتمام آقایان محمد تقی اکبری، احمد رضوانی، احمد نمایی، محمد تقی منشی طوسی و حسن سلطان فر و ویراستاری بهاء الدین خرمشاهی تهیه شده است. اصطلاحات بر اساس الفبای انگلیسی تنظیم شده است.

۴۲ - فرهنگ اصطلاحات دینی و عرفانی (واژه نامه ادیان). عبدالرحیم گواهی، ویراسته

بهاء الدین خرمشاهی. چاپ اول: تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴. یازدهم+۶۹+۱۶۷ ص.

اصطلاحات دینی که مشتمل بر واژگان فلسفی و کلامی است، دارای دو بخش به ترتیب الفباء انگلیسی و به ترتیب الفباء فارسی است. عنوان انگلیسی آن عبارت است از:

Dictionary of Religion: A concise edition of religious and mystical terms.

۴۳ - شرح المصطلحات الفلسفیه. چاپ اول: مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۴ ق.

ی+۴۸۵ ص.

اصطلاحات به ترتیب الفباء عربی همراه با توضیحات عربی آرایه شده‌اند. ذیل هر توضیح منبع آن آمده است.

۴۴ - معجم العناوین الکلامیه و الفلسفیه. مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۵ ق /

۱۳۷۳. ۱۷۱ ص.

توسط گروه کلام بنیاد پژوهشهای اسلامی تألیف شده است. به ترتیب الفباء و دارای توضیحات عربی است. هشتصد عنوان اصلی همراه پیوست های فرعی گرد آوری شده است. منظور از عنوان اصطلاحاتی است که شامل چند اصطلاح جزئی تر است. روش گرد آورندگان اینست که اصطلاح کلی (عنوان) همراه با توضیحی اول بعداً به ترتیب اصطلاحات زیر مجموعه آن می آیند. ذیل هر توضیح منبع آن آمده است.

۴۵ - شرح المصطلحات الکلامیه. چاپ اول: مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۵ ق.

ث+۴۳۰ ص.

توسط گروه کلام بنیاد پژوهشهای اسلامی تألیف شده است. در محدوده اصطلاحات کلام اسلامی و زبان عربی (ترتیب الفباء عربی و توضیحات عربی) است. در مجموع

۱۴۳۰ اصطلاح از ۱۲۰ منبع کلامی استخراج و توضیح داده شده است. ویژگی این کتاب ذکر منبع ذیل هر توضیح است.

۴۶- فرهنگ علوم انسانی. داریوش آشوری. تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۴. ۵۳+۴۲۵ ص.
قبلاً با عنوان واژه نامه علوم انسانی در پاریس، ۱۹۹۵ م منتشر شده است. آقای مصطفی عاصی مقاله‌ای با عنوان «گامی فراتر از فرهنگ نگاری»^۱ در نقد و معرفی این کتاب دارند و آقای آشوری نیز پاسخی بر آن نوشته است.^۲
اصطلاحات فلسفی به ترتیب الفباء انگلیسی و ترجمه فارسی آنها ارایه شده است.

۴۷- فرهنگ اصطلاحات فلسفه انگلیسی - فارسی. پرویز بابایی. چاپ اول: تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۴. دوازده + ۴۵۱ ص.

۴۸- واژگان و فلسفه و علوم انسانی. داریوش آشوری. تهران، آگاه، ۱۳۷۵. ۲۳۵ ص.

۴۹- المصطلحات الفلسفية. ع. مقدمه محمد عزیز الحبابی. المغرب، جامعة المغرب، بی تا.
به اهتمام دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مغرب تهیه شده است.

۵۰- مصطلحات علوم الفلسفة الحديثة. امین واصف. القاهرة، بی تا، بی تا. ۴۰ ص.
گزیده‌ای از اصطلاحات فلسفی به ترتیب فرانسه و دارای معادلها و توضیحات عربی است.

۵۱- الحدود المستعملة فی علم الکلام و اصول الفقه و المنطق.
کتاب خطی است که نویسنده آن ناشناخته است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه الازهر (شماره مجموعه ۵۰۷) نگهداری می‌شود.

۵۲- اصطلاحات الصوفیه. فارسی. آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (۱۲۱/۲) گزارشی از آن داده

۱- مجله جهان کتاب، سال دوم، ش ۹ و ۱۰. ۲- همان، سال دوم، ش ۳۹ و ۴۰ (مرداد ۱۳۷۶). ص ۴.

است:

نام نویسنده مذکور نیست و مشتمل بر اصطلاحات اهل تصوف در سه مطلب اسامی معشوق، اسامی مشترک بین عاشق و معشوق و کلمات مخصوص عاشق است. نسخه‌ای از آن را در سال ۱۱۰۰ ق. در نجف اشرف دیده است.

۵۳- الحقائق. محمد بن یوسف السنوسی.

توضیح اصطلاحات کلامی است نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریة (شماره ۱۸ م یا ۲۵۳ مجموعه‌ها) نگهداری می‌شود.^۱

۵۴- فی الحدود.

نویسنده آن ناشناخته است. توضیح اصطلاحاتی کلامی، اصولی و فقهی اهل سنت است. نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریة (شماره ۴۲۷۹ ج) نگهداری می‌شود.

۵۵- مختصر فی الحدود.

نویسنده آن ناشناس است. فقط به اصطلاحات کلامی پرداخته است. نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریة (شماره ۲۱۶۰۶ ب) نگهداری می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی